

Köd a folyó fölött

Saffer Pál

Egyszer valaki egy ellenségtől megszállt városról mesélt nekem. A város lakossága, amikor látta, hogy a megszálló hatalom vesztes háborúba keveredett egy másik hatalommal, felkelést kezdett abban a reményben, hogy ellenségének az ellensége majd segítségére siet. A középiskolában ugyanis, amikor az algebra alapelemeit tanítják, a plusz- és mínuszjelek szerepét képletesen a következők kínrimmel verik a nebulók fejébe: a barátom barátja az én barátom is, a barátom ellensége az én ellenségem is, és az ellenségem ellensége az én barátom. A város lakói, akik, úgy látszik, nagyon megszivlelték az algebrát, tévedtek. A számtan nem alkalmazható a történelemre. Így történt, hogy a várva várt felmentő sereg megállt a kapuknál, megvárta, míg a megszálló felkoncolja a felkelőket, azután győzedelmesen bevonult a néptelen városba.

Amikor ezt a mesét hallottam, azon nyomban elhatároztam, hogy színdarab lesz belőle, megrázó hősi dráma.

Azután gondolkozni kezdtem. Így született ez az írás. Tekintsék előszónak, jegyzetnek, tanulmánynak, vagy inkább bizonyítéknak, hogy az a színdarab sohasem születik meg.

I.

Az ember mindig különös, a természetestől eltérő (de még sem természetellenes) hangulatban van, ha elmerülten mesét hallgat. Fordítva még jobb: a mesehallgatáshoz az embernek különös, rendkívüli

hangulatra van szüksége. Azért, mert a mese nem valóság, de nem is hazugság, és másképp nem lehet felfogni a két egymást kizáró véglét találkozását. Normális körülmények között ugyanis elfogadhatatlan az az állítás, hogy valami egy időben valóság is, hazugság is, és ugyanakkor valami harmadik. Márpedig a mese ilyen. És csak akkor van értelme és értéke, ha ilyen.

Ezt azért mondtam el, mert amikor a bevezetőben elmondott meséről kezdtem gondolkodni, mindenekelőtt a magam hangulatát kerestem. Milyen volt az a hangulat, amelyben oly mély gyökeret eresztett bennem a mese, és mi váltotta ki a hangulatot?

Az a gyanúm, hogy az egészben nagy szerepe volt a ködnek. Annak a sokszor leírt és mégis leírhatatlan északi ködnek, amelyet a természet mintha egyenesen arra teremtett volna, hogy az emberekben világfájdalmas sötét képzeteket keltsen.

Szörnyű ez a köd; szétválasztja az embereket, elkülöníti őket, magukra hagyja, és aztán, embere válogatja: a nemesebbje igyekszik kitörni a ködből a napfényes magasságokba, és lesz belőlük vátesz, költő, zenész vagy tudós. A rosszabbját pedig elnyomja a köd, és magányosan kóválygó ordasokká válnak, akik igyekeznek minél többet hódítani, rabolni, vízszintesen haladnak, másokon áttaposnak, és nem veszik észre, hogy olthatatlan győzni- és bírnivágyásuk csak egyre több ködöt marcol, s attól a szívük táján nem lesz melegebb.

Az ordasokon és a magasra törőkön kívül természetesen vannak másfajta lények is az északi ködben. Ezek azok, akikre az ordasok vadásznak, és akik néha körömszakadtáig védik a maguk helyét a ködben, azt a parányi helyet, amelyen nyugodtan és háboríthatatlanul akartak — napfényről álmodozni.

Ezek a hősök.

Azt hiszem, az ő jelenlétüket érezhettem meg a ködben, ezért fogott meg annyira a mese.

De itt az első bökkenő: ki látta ezeket a hősöket? (A döntő pillanatban rendszerint nincs jelen fotóriporter, és ha jelen volna is, a fény és árny játékából alakuló kép akkor sem mondana sokat.) Minden, amit tudunk róluk, a legjobb esetben rekonstrukció. Legjobb esetben! Rosszabb esetben — és ez a leggyakoribb — névtelenek és jeltelenek maradnak. Nehéz a ködben áttekinteni a harcmezőt, és ezért a krónikás gyakran, jobb híján az ordasok meséjét jegyzi le.

Csodálatos, hogy ezzel a hősök mit sem kisebbednek. Véres, sáros alakjuk sejtelmessé szépül a köd fátyla alatt.

Innen a gyanúm, hogy a mesehangulatban ludas volt a köd.

Ennyit a magam szempontjából. De van ennek a hangulatkeresésnek másik szempontja is — a közönségé.

Mert a mesének csak akkor van értelme, ha továbbadják, és a továbbadáshoz is kell a hangulat. A közönség hangulata.

Az olvasót, a nézőt azonban nem vihetem magammal kényelmes fotőjéből az északi ködbe, és a színpadra sem varázsolhatok ködöt, mert felkiabálnának, hogy a színészeket nem lehet látni.

Nem marad tehát más eszköz, ami behozhatná az északi ködöt a színpadra, mint a szó — a színész élő szava, amely nem mondja ki,

de amelyből mégis árad, hátborzongató hideg hullámokban, a köd és az eső, a társtalanság, a megtámadottság és a kilátástalanság.

Ez lenne tehát az első szó a színpadon, amikor felgördül a függöny, és ennek kell a legigazabbnak lennie, mert ettől függ a néző hangulata, illúziója, hite.

Azon gondolkozom, vajon hallottam-e a ködben, mese közben ezt a szót, a megértés kulcsát, amivel kezdeni kellene.

II.

„Apuka, új mesét akarok! Ez már régi, ezt már mesélted.”

Vajon vannak-e új mesék? És vannak-e régiak?

Van-e olyan mese, amely „hol volt, hol nem volt” egyszer már ne lett volna, és amelyet ezek szerint el nem mondtak volna?

És van-e olyan régi, egyszer vagy sokszor megtörtént és elmondott mese, amely új időben, új mesélő ajkán meg ne újult volna?

Alapjában véve az én mesém is régi, sokszor megtörtént már, és Ezópus nyelvéen könnyen el is lehet mondani:

Volt egyszer egy ordas, akinek hörcsőghúsrá fájdult meg a foga. Mi sem könnyebb, gondolta...

Szerencsétlenségére azonban olyan hörcsőgbe botlott, aki még a hörcsőgöknél is hörcsőgebb volt, és vakmerőn szembeszállt vele. Elkezdődött a küzdelem. A kis hörcsőgnek sikerült néhány helyen megtépnie a farkas bundáját, de jómaga már erősen vérzett, és forgott vele a világ. Ekkor egy bokorból előugrott egy másik farkas, és rávicsorgott a támadóra. A hörcsőg megörült.

No most — gondolta — egymásnak ugranak, összevesznek rajtam, kiszabják egymás bundáját, s ha minden jól megy, talán meg is menekülök.

A hörcsőg természetesen tévedett. A jövevény ravasz farkas volt, látta, hogy áll a bál, és így okoskodott:

— Csak hadd szabják ezek egymást. A végén az enyém lesz mind a kettő. A győztes és az áldozata is.

Ezt látva, a hörcsőg szörnyű dilemma elé került: Mi lesz most? Mitévő legyen? — Ha abbahagyja a védekezést, az első farkas azon nyomban megfojtja. Ha tovább küzd, csak a kínlódását hosszabbítja meg néhány pillanattal, arról nem is szólva, hogy a másik hóhérnak tesz vele szolgálatot, a vég ugyanaz lesz.

És csodák csodája, a hörcsőg mégis küzdött tovább.

Ki tudná megmondani, hogy miért? De vajon maradhat-e válasz nélkül a kérdés, hogy milyen reménye lehet a parányi hörcsőgnek a feje fölött acsarkodó farkasok között? Pedig van reménye, van indokolása, magyarázata, és ez a világ létének egyik titka. Nem állhat a világ pusztán farkasokból.

Milyen lehet modern kiadásban ez a hörcsőg—farkas mese? Milyenek a modern farkasok és modern hörcsőgök?

És vallják-e a modern hörcsőgök is az ősi elvet, hogy muszáj valahogy élni — akár haldokolva is?!

Erre a kérdésre kell válaszolni. Ez lenne a régi mesében az új.

III.

Ha megmaradhatnánk Ezópus nyelvénél, simán menne minden. De a hörcsög—farkas mesét kódós északi csataterén hallottam, és a szereplői nem hörcsögök voltak, nem is farkasok, hanem emberek. És ez a baj. Nagy baj. Nemcsak a küzdőknek, de a krónikásnak is.

Mert a hörcsög—farkas mese egy végtelenül komplikált probléma végtelen leegyszerűsítése. Sokféle egyszerűsítés után jutott idáig, de vegyük csak a legfontosabbat:

Farkassal könnyű a farkasokat megszemélyesíteni, de emberrel az embereket, egyénnel a tömeget már nehezebb. Ahány ember, annyi egyéniség, és hol van az, aki teljesen fel tudna oldódni akár a farkasok, akár a hörcsögök közösségében, feladva a maga egyéniségét?

Pedig az a képtelenség mégis előfordul minden mesében, mert a valóságban is megtörténik, az idők folyamán újból és újból.

(Itt ne koppintson senki a fejemre a szocialista társadalom példájával, amelyben tökéletes harmóniában egyesül az egyén és a közösség. Ez a jövő. Én pedig a múlttól és jelenről beszélek.)

Hol kezdődik tehát az egyén feloldódásának folyamata? Ez a kérdés és ez a titok, mert a krónikák többnyire csak a külsőségeket mutatják, a történetet, vagy a végső terméket és eredményt: a hőst.

Békében, normális körülmények között ez a kérdés természetesen másképp vetődik fel. Rendszerint nem ilyen élesen, s ha felvetődik, elködösítésére számtalan kipróbált eszköz áll az egyén és a társadalom rendelkezésére. Elködösítésére, mondom, mert a megoldás útjait még csak most tapogatjuk.

Az eredmény eddig, békében, mindig kiegyezés volt, több vagy kevesebb erőszak közreműködésével és az egyén kisebb vagy nagyobb áldozatkészségével, de lényegében az egyénnek mindig megmaradt egy rész önmagából.

Ebben a mesében azonban a végletről van szó. Arról, amikor az embernek a feloldódás után nem marad semmije — még a pusztá élete sem.

Természetesen itt az igazi, az önkéntes feloldódásra gondolok, nem arra, ami kényszerből született, ami vágóhíd volt, és amit utólag neveztek ki a krónikások feloldódásnak, vagy egyszerűbben hősi önfeláldozásnak.

Ilyesmire pedig elég sok példa akad. És itt kezdődik a szinte megfejtethetlen rejtély, itt rejlik az ember igazi nagyságának magyarázata. Ki tudná megrajzolni azt a lelki folyamatot, mely a kényszer-társadalmak megcsontított egyéniségű emberét, annak öntudatát, évezredekkel előre lökte az időben, kiegyenlítve — emberségben, a bronzkardos harcost a huszonegyedik század emelkedett szellemű, kiegyensúlyozott emberével?

Honnan vegyük a mese alakjait? Legegyszerűbb lenne egyet-egyet mindhárom táborból. Két farkas, egy hörcsög. Így történik ez az állatmesékben és a régi mesékben általában.

Az új vagy megújult mesékben korántsem ilyen egyszerű a dolog. Mert ha vennénk két farkast és egy hörcsögöt, ezzel azt mondanánk, hogy ezek farkasok, emez meg hörcsög, és kész. Újabban azonban a

hőrcsögök között vannak farkasok és fordítva. Ha tehát ezt a körülményt nem vennénk figyelembe, és ahhoz a statikus beállításhoz tartanánk magunkat, hogy a farkas az farkas és az áldozat áldozat, ezzel roppant elszegényítenénk, színtelenné, és ami a fő, valószínűtlenné tennék a mesét.

A helyzet ugyanis az, hogy az ordasok is fejlődtek a századok során, és ma már nem csupán a nyers és egyszerű „megeszlek”-re megy a játék. A győztes nem magát az áldozatot falja fel, hanem csak a munkájának a gyümölcsét. Ez két szempontból rendkívül rafinált találmány: egyrészt így egy áldozatot többször el lehet fogyasztani, másrészt az áldozatnak némi illúziót hagy (a pusztá létet, vagy a farkassá válás lehetőségének illúzióját), ez pedig csökkenti az ellenállás hevességét.

Így megtörténik az is — elég gyakran —, hogy három áldozat közül kettő a farkasokkal tart. A megdöbbenő és izgató tragikum itt szinte kezenfekvő: a farkasokban hívó két áldozat tragikus önámításának fényében kétszeres erővel rajzolódik a hős egyébként titokzatos alakja.

A mese alakjait, mind a hármat tehát az áldozatok sorából kell vennünk.

Ez azonban nem biztos. Mert már az imént eljutottunk odáig, hogy a farkasok sem mind egyformák, nem üvölt mind együtt a többivel, hogy a farkasok is egy kényszertársadalom megcsonkított egyéniségei éppúgy, mint áldozataik. Ha igaz mesét akarunk mondani, ezt sem lehet figyelmen kívül hagyni.

Kezdjük tehát az egészet előlről.

IV.

A mese színhelye. Új mesénél ez a legnehezebb. Nem mintha nem lehetne hozzá elegendő történelmi színhelyet találni, hiszen a mesét is egy konkrét színhelyen hallottam, de ezt nem lehet használni. Nem lehet a mesét konkrét térbe helyezni, mert akkor a farkasok nyomban ráismernének önmagukra, és roppant meg lennének sértve.

Halálosan meg lennének sértve (nemcsak a farkasok, de a hőrcsögök is, mert a modern áldozatok egyik kötelessége, hogy önmagukat pocskondiázzák), ami önmagában véve még nem lenne nagy baj, de hazugnak kiáltanának ki, és én nem tudnám bizonyítani az igazamat, mert a mesét ködben hallottam, és a farkasok, amikor süt a nap, báránybőrben járnak. (Csak a ködben és négy szemközt csattogtatják a fogukat.)

Az a szerencse, hogy a hőrcsögöket, illetve áldozatokat végső fokon mégsem lehet becsapni. Ők tudják, hogy vannak a világon farkasok, mert a történelem folyamán az áldozatok sikolya itt-ott mégiscsak át-tört a ködön.

Ezért a hőrcsögök hinni fognak nekem, ha nem is mondok időt és helyet. De ez csak nekik mentség — nekem nem.

Érdekes ötlet ezzel kapcsolatban, hogy az egész történetet az antik világba helyezzem.

— Mit töröd a fejed — mondaná némelyik modern vagy modernkedő író —, helyezd az egészet Athénbe vagy Spártába, és senki sem fog részrehajlással vádolni.

Valóban, ez ma igen divatos megoldás, de ezúttal nem felel meg:

Egyrészt a már fent említett okból — földnélküliség, vagy görög föld, az egyre megy.

Másrészt az efféle menekvés, minden előlegezett bizalom ellenére is azt a gondolatot ébreszti az olvasóban vagy nézőben, hogy az írónak valami oka van a bujkálásra. Az ok pedig kettő lehet: vagy hazudik, vagy gyáva az író. Egyiket sem vállalom.

És minden személyi vonatkozáson túl, pusztán objektív okokból sem lehet mai történet elmúlt korok köntösébe öltöztetni. Nem lehet egyszerűen azért, mert időközben megváltoztak az arányok. A tét most már, tömegméretekben is, nem csupán a győzelem vagy vereség, hanem a lét vagy nemlét.

Ez, ha mégannyira tudatában vagyunk is annak, hogy a nagy tömegtragédiák mindig kicsiny egyéni tragédiákból tevődtek össze, ha mégannyira tudjuk is, hogy az egyénnek azelőtt is lét vagy nemlét kérdése volt a dolog, nem tagadható, hogy az új, a megnövekedett veszélyaránynak az egyénre is hatnia kell. Mert új szint, új értelmet — vagy inkább értelmetlenséget — kap az egyén totális áldozata akkor, amikor már az az illúziója sem maradhat meg, hogy áldozata tovább él a közösségben — mert nem marad közösség.

(Nem tévesztettem össze a korokat, a múltat és a jelent. Nem az atomháborúra gondolok. A genocidium nem mai találmány.)

Az idő tehát csak mai lehet. A hely — az is mai.

V.

Ha minderre válaszolni tudnék — mint ahogy nem tudok —, eljutnék talán a végső, a legfontosabb kérdéshez: Van-e kiút? Illetve, melyik a kivezető út, és mi a megoldás? Mert megoldásnak lennie kell, élni kell.

(Kiút kis méretekben, egyéni méretekben, a mesében, a színpadon.)

Talán épp a kérdések totálissá válása vezet el a megoldáshoz. Így általános lét vagy nemlét kérdéseként, úgy tetszik, kizárja az egyének útján való megoldást, illetve az egyénnel való szimbolizálás lehetőségét.

A megoldás, ezt a tudósok már megállapították, a farkasok és általában a farkassá válás lehetőségének a megszüntetése.

Ezt az általános drámát nem lehet egyéni drámával kifejezni, mert az egyén sorsa már tegnap és ma még inkább feloldódik az egész sorsában. A kérdés túlnőtt, az idők sodrában, a „kis nép léte a nagy népek között” című megfogalmazáson, és az egész emberiség létének kérdése lett.

A kép ezért csak a tömeg víziója lehet. De hogyan lehet a színre behozni az egész emberiséget? — Nem lehet.

Mégiscsak vissza kell fordulnunk az elején elvetett matematikához, és meg kell találnunk a közös nevezőt.

Az pedig aligha lehet más, mint az élet ösztönös vágya, amely közös farkasoknak és áldozataiknak egyaránt.

Meg kell tehát jelenni a színen az élet szimbólumának, annak, aki mindig és mindenütt az élet pártján állt.

Meg kell jelennie a nőnek, az anyának, a szeretőnek, hogy az élet szavával megszabadítsa a férfit a halál hipnózisától.

És ketten elmennének a ködből, a pokolból a napfényes magaslatok felé.

De hogy elmeheessenek, az élet szónak tisztán kell hangzania az ajkukon. Olyan igazságuk kell hogy legyen, amely fölötte áll minden farkasigazságnak.

Egyszerű, vasigazságuk kell hogy legyen.

Egy mondat, vagy talán csak egy szó, amely tartalommal tölti meg a csendet, és ott szállong a széksorok között akkor is, amikor a függöny már rég lehullt.

Ez lenne a színész utolsó szava.

Egyszer talán sikerül leírnom.